

DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2024.4.34>
УДК 657.6

Володимир Володимирович **ГОЛОВАЧ**

к.ю.н., заслужений юрист України, сертифікований аудитор, Інститут аудиту
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Тетяна Анатоліївна **ГОЛОВАЧ**

д.е.н., професор, аудитор, заступник директора з наукової роботи Інституту аудиту
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

РИЗИК-ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД У КРИМІНОЛОГІЇ

Важливе значення для протидії кримінологічним правопорушенням має профілактика, ефективне здійснення якої можливо без прогнозування злочинності та індивідуальної неправомірної поведінки. Наявні методики не повною мірою відповідають вимогам чинного законодавства та досягнення практики з цього питання. Причини і умови злочинності, індивідуального кримінального правопорушення з позиції ризик-орієнтованого підходу кримінологами не досліджуються, – у зв'язку з цим в публікації на таких прикладах показано можливості застосування такого підходу у кримінології.

Ключові слова: ризик, профілактика злочинності, прогнозування правопорушень, запобігання корупції та шахрайству

ВСТУП

Нами за ці роки проведено цілу низку аналітичних досліджень стосовно зовнішнього оцінювання корупційних ризиків на підприємствах енергетики, оборонного комплексу, комунальної власності, машинобудування тощо. Крім того, нами набуто значного досвіду проведення аудиту, спрямованого на виявлення суттєвих викривлень фінансової звітності, обумовленого шахрайством у вигляді корисливих зловживань управлінського персоналу та їх найвищого керівництва.

Для проведення досліджень корупційних ризиків застосовано як методики зарубіжних міжнародних організацій, так і власні напрацювання [1].

Аудиторські перевірки фінансової звітності проводилися у повній відповідності Міжнародним стандартам аудиту (МСА) та Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність».

У процесі аналізу соціально-психологічного механізму поведінки корупціонерів та шахрайських вчинків управлінського персоналу стосовно викривлень фінансової звітності постійно виникали питання стосовно причин і умов, які постають детермінантами таких правопорушень. З'ясувалося, що Закон України «Про запобігання корупції» пропонує розглядати причини і умови корупційних правопорушень як чинники їх ризику. Зі свого боку, МСА повністю ґрунтуються на ризик-орієнтованому підході (РОП). Згідно з його вимогами аудиторська перевірка фінансової звітності повинна проводитися з дотримання принципів професійного скептицизму, який передбачає можливість її викривлення незалежно від позитивної характеристики управлінського персоналу.

Натомість для кримінології як науки РОП стосовно дослідження причин і умов злочинності, а також соціально-психологічного механізму кримінологічних правопорушень становлять відповідну новизну. Конкретних публікацій на таку тематику немає.

Водночас мають місце наукові дослідження, які створили певні передумови із запровадження у кримінології РОП. Передусім це стосується проблем прогнозування індивідуальної злочинної поведінки. Центральне місце серед таких досліджень посідають праці академіка А.П. Закалюка [2], на які посилається біль-

шість вітчизняних кримінологів, які достеменно відомі. Довелося свого часу працювати під безпосереднім керівництвом автора цієї публікації.

Зазначені методики прогнозування індивідуальної злочинної поведінки ґрунтуються на визначенні типології особистості, ступеня криміногенності тієї чи іншої категорії осіб. У такому підході акцент переноситься на конкретну особу, від якої можливо чекати скоєння злочину, її соціально-психологічну характеристику, систему установок і цінностей, а також на кримінальну і посткримінальну поведінку. Прогноз встановлюється шляхом визначення належності конкретної особи до відповідної моделі поведінки встановленого типу особи злочинця, основними ознаками якої виділяють антисоціальну спрямованість, ступінь негативного ставлення до соціальних цінностей [3, с. 217-219].

За висновком ряду кримінологів такі дослідження індивідуальної злочинної поведінки показують, що прогнози збігаються з реальними вчинками у межах 70-80 %. Виходить, що 70-80 % осіб, стосовно яких здійснено криміналізацію індивідуальної злочинної поведінки, вчинили кримінальне правопорушення [4, с. 150-151].

МЕТА статті – запровадження ризик-орієнтованого підходу у кримінологію як науку і практичну діяльність для протидії злочинності.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ полягають в узагальненні та аналізі наукових праць вітчизняних кримінологів, систематизації результатів практичної діяльності, порівняння теоретичних досягнень з практикою.

РЕЗУЛЬТАТИ

За нашим переконанням, такого роду методики прогнозування індивідуальної злочинної поведінки повинні становити предмет криміналістики та оперативно-розшукової діяльності. Згідно з Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності є наявність достовірної інформації, одержаної в установленому порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів про осіб, які готують вчинення кримінального правопорушення.

Предмет кримінології також включає в себе протидію злочинності, але у вигляді загальної та індивіду-

альної профілактики. Виявлення осіб, які мають намір вчинити криміногенне правопорушення, безперечно, є предметом криміналістики та оперативно-розшукової діяльності.

Кримінологи цілком справедливо зауважують, що прогнозування індивідуальної злочинної поведінки конкретної особи належить розглядати не в якості фатальної, а лише можливої та ймовірної. Вони звертають увагу на свободу волі особистості й постають проти наукової теорії небезпечного стану, потенційного злочинця [5. с. 172].

Серед вітчизняних і зарубіжних кримінологів домінує погляд, що злочинність і конкретні злочини мають соціальний характер. Психофізіологічні особливості індивіда у злочинній поведінці посідають другорядне значення. Вони за певних обставин можуть поставати в якості умов, котрі сприяють злочинній поведінці, але не постають в якості причин.

Злочинна поведінка подібно іншій поведінці становить результат взаємодії особистості з оточуючим середовищем, в якому оточуюче середовище відіграє провідну роль.

Тому основним напрямом попередження кримінальних правопорушень та індивідуальної злочинної поведінки належить визначити зовнішнє середовище, наявні в ньому причини і умови. Конкретні причини і умови, спроможні бути детермінантами злочинної поведінки, логічно називати чинниками ризику кримінального правопорушення або злочинної поведінки.

Саме поняття «чинник» за своїм змістом характеризує певний фактор, явища або обставину, що спричиняє дію чи вчинок. Що стосується поняття ризик, то воно відображає ймовірність настання негативних наслідків від потенційно наявних причин та умов [6, 7].

Потенційно наявні причини та умови мають не загальне, а конкретне значення, оскільки спроможні проявлятися за реально наявних обставин. Так, РОП у кримінології становить за мету визначення ймовірності вчинення кримінального правопорушення в результаті взаємодії особистості з відповідними причинами та умовами, спроможними виступати детермінантами злочинної поведінки.

Так сталося, що РОП у кримінології переважно отримав прикладне практичне значення, і за відсутності відповідних теоретичних досліджень за таких обставин відбулося запровадження РОП у діяльність Бюро економічної безпеки (БЕБ) України.

У ст. 12 Закону України «Про економічної безпеки України» зазначено, що БЕБ України у своїй діяльності застосовує РОП. Порядок застосування РОП затверджується наказом БЕБ України. Крім того, у ст. 13 цього Закону передбачено, що БЕБ України із залученням контролюючих органів та інших державних органів, що проводять діяльність у сфері протидії кримінальним правопорушенням та запобіганням загрозам економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання, проводить комплекс заходів з оцінювання ризиків у сфері економіки. Відповідно до ч. 3 ст. 13 названого закону такі заходи включають збирання, оброблення, оцінювання та аналіз інформації контролюючих органів та державних органів, що проводять діяльність у сфері протидії кримінальним правопорушенням та запобіганням загрозам економічній безпеці держави, а

також затвердження за результатами такого аналізу відповідних заходів для мінімізації та усунення ризиків у сфері економіки.

Також важливо відмітити, що джерелами інформації, необхідної для проведення комплексу заходів з оцінювання ризиків у сфері економіки, згідно з ч. 4 ст. 13 наведеного Закону є, зокрема, звітність з протидії кримінальним правопорушенням та запобіганням загрозам економічній безпеці держави, аналітичні огляди та довідки учасників комплексу заходів з оцінювання ризиків у сфері економіки, результати вибіркового аналізу судових рішень у кримінальних правопорушеннях, результати наукових досліджень, результати моніторингу громадської думки.

Як вбачається з аналізу ст.ст. 12, 13 Закону України «Про бюро економічної безпеки України», РОП у діяльності БЕБ України містить в собі кримінологічну, криміналістичну та оперативно-розшукову спрямованість. Характерно, що джерелами інформації для проведення комплексу заходів з оцінювання ризиків у сфері економіки можуть бути наукові дослідження та результати моніторингу громадської думки.

Відповідну практичну спрямованість має Закон України «Про запобігання корупції». Ст. 19 цього Закону передбачає обов'язкове прийняття антикорупційних програм в органах державної влади та управління, які повинні містити оцінку корупційних ризиків, причини, що їх породжують та умови, що їм сприяють, а також заходи з усунення виявлених корупційних ризиків, осіб відповідальних за їх виконання. Також, згідно зі ст. 62 цього Закону в обов'язковому порядку антикорупційні програми передбачаються в державних і комунальних підприємствах, які окрім інших питань повинні включати порядок проведення періодичного оцінювання корупційних ризиків у діяльності юридичної особи.

Особливу увагу необхідно звернути на той факт, що Закон України «Про запобігання корупції» стосується осіб, які приймають відповідальне становище, передбачено здійснення цілої низки профілактичних заходів, починаючи від подання декларації, заходів фінансового контролю, усунення конфліктних інтересів і закінчуючи моніторингом способу життя.

Такий підхід обумовлено тим, що на осіб, які займають відповідальне службове становище, безпосередньо впливають чинники ризику корупції у вигляді відповідних причин і умов. Наведені заходи з одного боку виконують профілактичну функцію, а з іншого дають змогу притягнути до відповідальності осіб, винних у їх порушенні.

Після прийняття в 2014 р. Закону України «Про запобігання корупції» виникли певні складнощі з оцінюванням корупційних ризиків діяльності державних і комунальних підприємств. Довелося адаптувати методи зарубіжних міжнародних організацій, зокрема фонду USAID. Узагальнення практичних напрацювань з цього питання дало змогу Національному агентству з питань запобігання корупції в лютому 2022 р. зареєструвати в Мін'юсті Антимонопольного управління корупційними ризиками. Саме методологію управління корупційними ризиками, а не ліквідацію чи усунення корупційних ризиків. В цій методології досить детально викладено процедуру оцінювання корупційних ри-

зиків, яка вимагає окремого наукового аналізу з урахуванням практичних результатів.

Окремим напрямом виявлення і аналізу корупційних ризиків вчинення кримінальних правопорушень у сфері економіки є аудиторська діяльність. Згідно з Законом України «Про аудит фінансової звітності і аудиторську діяльність», а також МСА аудиторів під час проведення аудиторських перевірок зобов'язані виявляти суттєві викривлення фінансової звітності, обумовлені шахрайством. Міжнародний стандарт фінансової звітності (МСФЗ) 315 «Ідентифікація та оцінювання ризиків суттєвих викривлень» вимагає від аудитора всебічно досліджувати бізнес-ризиків в діяльності господарюючого суб'єкта в якості можливих детермінантів суттєвих викривлень фінансової звітності. До категорії бізнес-ризиків у таких випадках зараховують значущі умови, події, обставини, діяльності або бездіяльності, які можуть негативно впливати на здатність суб'єктів господарювання досягати своїх цілей та реалізувати стратегії, або від встановлення невідповідних цілей і стратегій.

МСА також зобов'язують аудитора у процесі аналізу бізнес-ризиків оцінювати стан внутрішнього контролю, а також чесність і етичні цінності осіб, наділених керівниками повноваженнями. Загалом аудитор у проведенні аудиту повинен отримати належне розуміння суб'єкта господарювання та його середовища, схильності наявної фінансової звітності до суттєвих викривлень, особливостей бізнес-моделі суб'єкта господарювання. Відповідно до чинного законодавства та МСА оцінювання бізнес-ризиків в діяльності господарського суб'єкта повинне проводитися з дотриманням професійного скептицизму. Він передбачає можливість вчинення суттєвих викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки незалежно від позитивної характеристики управлінського персоналу. Відмінність між шахрайством і помилкою вбачається в наявності навмисних дій і корисливих мотивів.

Особливу увагу під час проведення аудиту повинно бути приділено дотриманню вимог МСА 240 «Відповідальність аудитора стосовно шахрайства». В якості шахрайства розглядаються суттєві викривлення фінансової звітності, вчинені управлінським персоналом з корисливих мотивів шляхом оману.

Для виявлення таких правопорушень МСА 240 пропонує застосовувати «трикутник шахрайства», запроваджений американським кримінологом Дональдом Креслі в 1950-х рр. Зазначений трикутник включає в себе мотив вчинення шахрайства, тиск зовнішнього середовища, можливості вчинити шахрайство, ставлення та логічне виправдання власної неправомірної пове-

дінки або інших осіб. В додаток до цього стандарту наводиться перелік конкретних причин і умов шахрайства, які характеризують наведений трикутник шахрайства.

За своїм змістом трикутник шахрайства відображає соціально-психологічний механізм відповідного кримінального правопорушення як результат взаємодії особистості з оточуючим середовищем. В цій взаємодії провідну роль відведено оточуючому середовищу. Вплив особистості, яка наділена свободою волі, не включається, хоча її вчинки повною мірою залежать від оточуючого середовища у вигляді можливостей вчинити кримінальне правопорушення.

Якщо загалом розглядати факти проведення аудиторської перевірки фінансової звітності, то вона містить в собі профілактичну функцію на індивідуальному рівні, оскільки спонукають управлінський персонал неодмінно готувати фінансову звітність. В кінцевому підсумку аудит підвищує ступінь довіри визначених користувачів до фінансової звітності, а тим самим також виконує відповідну профілактичну функцію на соціальному рівні.

ВИСНОВКИ

1. Розглянутий нами ризик-орієнтований підхід в діяльності Бюро економічної безпеки України, у сфері протидії корупції та аудиторської діяльності становить окремий предмет дослідження кримінології як науки і практичної діяльності стосовно профілактики правопорушень.

2. Ризик-орієнтований підхід стосовно аналізу соціально-психологічного механізму злочинної поведінки може бути ефективним також у сфері криміналістики та оперативно-розшукової діяльності.

3. Як свідчать результати практичного застосування ризик-орієнтованого підходу, у проведенні відповідних наукових досліджень прогнозування індивідуальної кримінологічної поведінки належить враховувати провідну роль криміногенних і антикриміногенних чинників зовнішнього середовища відносно особистої характеристики конкретних індивідів.

4. Оцінювання особистості стосовно її схильності до вчинення кримінального правопорушення проводити на основі зовнішніх проявів її поведінки, переважно стосовно ставлення до заходів контролю.

5. Відносно осіб, які займають відповідальне службове становище, обґрунтовано підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, а також іншої категорії осіб, визначених в законодавстві, можуть застосовуватися встановлені нормативно-правовими актами тестові методики, зокрема Поліграф, з метою з'ясування їх ставлення до кримінальних правопорушень.

Список використаних джерел

1. Посібник з оцінки корупційних ризиків та розробки планів протидії корупції. Програма розвитку фінансового сектору (USAID/ FINREP-II). Київ, 2015. 10 с. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/posibn_USAID.pdf
2. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології. Київ, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
3. Кримінологія / за ред О.М. Джу́жа та ін. Київ, 2020. 612 с.
4. Кримінологія / за заг. ред. Л.С. Сміяна, Ю.В. Нікітіна. Київ, 2010. 496 с.
5. Кримінологія /. А.М. Бабенко та ін. Харків, 2018. 416 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/Kryminolohiya.pdf
6. Великанова М.М., Ризик у правовій доктрині: підходи до визначення сутності. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2017. С. 159-162. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/19-20_05_2017/pdf/47.pdf

7. Новіков В.В., Боровікова В.С. До питання про сутність ризиків у праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 28-36. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/422/1/06.pdf>

References

1. A guide for assessing corruption risks and developing anti-corruption plans. Financial Sector Development Programme (USAID/ FINREP-II). Kyiv, 2015. 10 p. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/posibn_USAID.pdf (in Ukrainian).
2. Zakaliuk A.P. Course of modern Ukrainian criminology. Kyiv, 2007. Book. 1: Theoretical principles and history of Ukrainian criminological science. 424 p. (in Ukrainian).
3. Criminology / ed. O.M. Dzhuzha et al. Kyiv, 2020. 612 p. (in Ukrainian).
4. Criminology / ed. by L.S. Smiian, Yu.V. Nikitin. Kyiv, 2010. 496 p. (in Ukrainian).
5. Criminology / A.M. Babenko et al. Kharkiv, 2018. 416 p. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/Kryminolohiya.pdf (in Ukrainian).
6. Velykanova M.M., Risk in legal doctrine: approaches to defining the substance. *Problems of Civil Law and Procedure*. Kharkiv 2017, pp. 159-162. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/19-20_05_2017/pdf/47.pdf (in Ukrainian).
7. Novikov V.V., Borovikova V.S. On the issue of the essence of risks in law. *Scientific bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*. 2018. № 1. pp. 28-36. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/422/1/06.pdf> (in Ukrainian).

Volodymyr HOLOVACH

PhD in Legal Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, certified auditor, Institute of Audit

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Tetiana HOLOVACH

Doctor of Economics, Professor, auditor, deputy director for scientific work of the Institute of Audit

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

RISK-ORIENTED APPROACH IN CRIMINOLOGY

The purpose of the paper is to introduce a risk-oriented approach to criminology as a science and practical activity of combating crime. The subject of criminology also includes crime prevention, but in the form of general and individual prevention.

The research methods consist of generalisation and analysis of scientific works by domestic criminologists, systematisation of the results of practical activities, and comparison of theoretical achievements with practical experience.

The dominant view among domestic and foreign criminologists is that crime and specific crimes are social in their nature. The psychophysiological characteristics of an individual in criminal behaviour are of secondary importance. They may, under certain circumstances, act as conditions that facilitate criminal behaviour, but they do not act as causes. Criminal behaviour, like other behaviours, is the result of the interaction of an individual with the environment, in which the environment plays a leading role.

Therefore, the main direction of prevention of criminal offenses and individual criminal behaviour is to identify the external environment, its causes and conditions. Specific causes and conditions that can act as determinants of criminal behaviour. They should be logically called risk factors for criminal offenses or criminal behaviour.

Prevention is essential for combating criminal offenses, and its effective implementation is impossible without predicting crime and individual misconduct. The existing methodologies do not fully meet the requirements of the applicable laws and best practices in this area. Criminologists do not study the causes and conditions of crime and individual criminal offenses from the perspective of the risk-oriented approach. In this regard, the paper uses specific examples to show the possibilities of using the risk-based approach in criminology.

Keywords: *risk, crime prevention, crime prediction, corruption and fraud prevention*